

UDK 061(497.13)»1945—1950«:655.59  
Izvorni znanstveni članak

## Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva „Prosvjeta” 1945—1950.

KATARINA SPEHNJAK

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

*I. Politika prosvjeđivanja u neposredno poratnom razdoblju*

Poslije oslobođenja zemlje, nova se vlast sučeljava s poraznim činjenicama u kulturnom naslijeđu: nepismenost koja se u nekim sredinama približava gotovo stopostotnoj, nerazvijena školska mreža — brojčano i po razmještenosti, nedostatak ustanova iz kulturne sfere, malobrojna i socijalno ekskluzivna kulturna publika i dr. Ti se problemi prelamaju u drastičnim oblicima osobito na selu, jer su opću kulturnu zaostalost sesoskih sredina ratna razaranja još više uvećala.

U obnovi zemlje prosvjeđivanje će naroda zato imati jedno od prioritarnih mjesta. Osposobljavanje postojećih škola ili podesnih zgrada za nastavu, racionalno razmještanje nastavničkog kadra i ubrzano osposobljavanje novih učitelja nastojanja su koja se koncentriraju oko osnovnog cilja — širenja pismenosti, bilo obuhvaćanjem sve školske djece, bilo analfabetskim tečajevima. Ionako nedostatna sredstva usmjeravat će se, uglavnom, na škole, dok za aktivnost ostalih institucija, osim onih najvažnijih, neće doći. Sredstva namijenjena prosvjeđivanju pokrivat će tek plaće učitelja. Postojanje učitelja u svakom selu smatrano je osnovnom pretpostavkom za poslove prosvjeđivanja što znači da je bilo moguće primjenjivati tek najjeftinije oblike obrazovanja — tečajeve za opismenjavanje, čitaččke grupe i čitaonice. U prvim poratnim godinama prosvjeđivanje sela bit će važan politički i društveni zadatak.

Politika narodne vlasi u toj domeni isticala je ove ciljeve: približiti selo gradu a i izjednačiti ih u pogledu obrazovnih i kulturnih dosegâ, integrirati selo u novi društveni sistem prihvaćanjem novouspostavljenih vrijednosti i utjecati na primjenu intenzivnog načina proizvodnje na selu.<sup>1</sup> Politika prosvjeđivanja podrazumijevala je, dakle, podizanje kulturnog i prosvjetnog nivoa stanovništva pismenošću, obrazovanošću, približavanjem kulturnih sadržaja, poticanjem masovnoga kulturnog stvaralaštva. Oblici prosvjeđivanja bili su: tečajevi svih vrsta — od analfabetskih preko općee obrazovnih do stručnih, domovi kulture, narodna sveučilišta, čitaččke grupe, biblioteke, kinematografi, muzeji, kazališta. Raspon teča-

<sup>1</sup> *Dimić Ljubodrag*, Agitprop kultura, Beograd 1988, 87.

jeva sadržajno je bio veoma širok; nudili su opća znanja, znanja iz nacionalnoga kulturnog nasljeđa, pouke iz oblasti zdravstva, higijene, domaćinstva, odgoja djece, radničkih zanimanja. Dosezi tih znanja bili su, naravno, ograničeni, jer su se svi tečajevi odvijali ubrzano, s najosnovnijim informacijama.

Širenje pismenosti među ženama isticano je kao prvorazredni zadatak, jer su one činile gotovo 2/3 svih nepismenih u populaciji.

Nosioci prosvjetnog i kulturnog rada u cjelini bili su organi narodne vlasti, a pomagale su im u tom radu masovne političke organizacije — Narodni front, Antifašistički front žena, sindikat, kulturno-prosvjetna društva. Opseg i razina akcija prosvjećivanja radom tih faktora, u situaciji općeg siromaštva, ovisili su o entuzijazmu i dobrovoljnosti članova; što se iskazivalo požrtvovanim radom nastavnika, prikupljačkim akcijama školskog pokućstva, radnog materijala, knjiga i ostalog, propagandno-agitacijskim radom u kojem je objašnjavano značenje obrazovanja. Masovno kulturno stvaralaštvo poticano je radom kulturno-prosvjetnih društava i grupa. Oni su u mnogim sredinama bili nosioci kulturnih sadržaja uopće. U povodu narodnih i tradicionalnih praznika, te u zimskom periodu, društva su priređivala različite priredbe s dramskim, recitatorskim, folklornim i muzičkim sadržajima.

Izvođena su prigodna djela domaćih autora i autora iz Sovjetskog Saveza, s težištem na radovima iz NOB-a, dječje i socijalne literature. U strukturi prevladajućih narodnodemokratskih vrijednosti i tekovina NOB-a, tradicionalno se ističe onoliko koliko je blisko tom sistemu po elementima oslobodilačkog, narodnog, zajedničkog života naroda i sl.

Politika prosvjećivanja postaje, prelaskom na plansku privredu društvenog razvitka, dio opće političke borbe za izgradnju socijalizma. Smatralo se da »ekonomska izgradnja naše zemlje zahtijeva visoko obrazovanog kulturnog čovjeka, a s druge strane baš ta široka kulturnost dalje utječe i ubrzava ekonomsku izgradnju naše domovine. [. . .] Ako mi gradimo socijalizam u našoj zemlji, a to činimo, onda graditelji trebaju biti svjesni graditelji socijalizma, svjesni graditelji boljeg i veselijeg života. Mi trebamo stvarati socijalizam u svijesti ljudi«. <sup>2</sup> Zadacima iz oblasti prosvjećivanja — širenju pismenosti i obrazovanosti, a u najužoj vezi s njima, pridružit će se i potreba političkog »izgrađivanja« — osvještavanja o značenju i prednostima socijalističkog sistema.

Centralizaciju privrede u ekonomskom pogledu pratila je izgradnja hijerarhijskih odnosa u političkom podsistemu, u cilju efikasnog distribuiranja zaduženja i direktiva prema dolje. Masovne političke organizacije postaju jedna od transmisija u sistemu provođenja ideja organa državne vlasti i najviših partijskih organa. Rad svih društava i grupa obuhvatit će — politički i organizacijski — Narodni front, čime se na istim principima organiziranosti ostvaruje jedinstvena politička platforma. U »sektorima« rada Fronta nastoje se stvoriti nova, koordinacijska tijela pomoću kojih se usmjerava i provodi politika u određenoj oblasti. <sup>3</sup> Savez kulturno-pro-

<sup>2</sup> Četvrta konferencija Narodne fronte grada Zagreba, Zagreb 1948, 23.

<sup>3</sup> »Podvođenje kulturne politike pod nekoliko institucionalnih oblika omogućavalo je Partiji lako rukovođenje i idejno uticanje u toj veoma osjetljivoj oblasti društvenog života« — *Dimić Lj.*, nav. dj., 54.

svjetnih društava Hrvatske osnovan je s ciljem da se ostvari politički utjecaj na sve oblike kulturno-prosvjetnog rada u Republici, jer je »kulturno-prosvjetni rad [. . .] moćno oružje Partije i naroda u izvršavanju Petogodišnjeg plana«.<sup>4</sup>

Eksplicitno se proklamira i novi vrijednosni, socijalistički sistem, uz isticanje novih simbola u kulturi i prosvjećivanju. Odnos prema tradiciji oblikovat će se u zahtjevu da mora biti po formi »realistička«, po sadržaju napredna, socijalna i »narodna« što znači jasna, razumljiva i široko pristupačna, ali prije svega — »partijna« odnosno protumačena na nov način.<sup>5</sup> Kao rezultat neobrazovanosti dolazit će često do isključivosti u valorizaciji tradicionalnog. Folklor i narodno stvaralaštvo bit će bezrezervno poticani. Razvijanje socijalističkog patriotizma imenitelj je kojim se, na principima bratstva i jedinstva, podrazumijeva odnos prema nacionalnom.

Značenje kulturne politike na selu promatrano je i na osnovi pragmatističkih razloga, jer je političkim pridobijanjem sela trebalo ostvarivati podlogu realnim društvenim zadacima — povećanom poljoprivrednom proizvodnjom osigurati prehranu gradova i industrijskih centara, mobilizirati radnu snagu za otpočeti proces industrijalizacije, prihvatiti seljačko radno zadržavanje kao oblik proizvodnje i sl.

Kulturno-umjetnička društva veoma često pojavljivat će se kao novi prostori za političko djelovanje, jer administrativnim metodama rada organa narodne vlasti, direktivnim djelovanjem Partije i Fronta na ostvarivanju konkretnih privrednih zadataka, gubila se potrebna agitacijsko-propagandna komponenta rada tih faktora. U takvim situacijama društva se javljaju i kao pogodan oblik političkog rada na selu.

## II. Pregled rada SKPD »Prosvjeta« 1945—1950.

Srpsko kulturno-prosvjetno društvo »Prosvjeta« osnovano je još za vrijeme rata na oslobođenom teritoriju Hrvatske. U Glini je, 18. studenog 1944. godine, održana skupština osnivačkog odbora. Mićan Pribičević, tajnik Okružnog NOO-a za Baniju, otvorio je skup u ime domaćina. O razlozima osnivanja govorio je Dušan Brkić, sekretar Srpskog kluba vijećnika<sup>6</sup> ZAVNOH-a. Zaštita i razvoj nacionalne kulture Srba u Hrvat-

<sup>4</sup> Drugi kongres Narodnog fronta Hrvatske, Zagreb 1949, 29.

<sup>5</sup> *Dimić Lj.*, nav. dj., 56.

<sup>6</sup> Klub je osnovan 12. siječnja 1944. godine u Otočcu. Okupljao je Srbe vijećnike ZAVNOH-a. Predsjednik Kluba bio je dr. Rade Pribičević, sekretar Dušan Brkić. Kongres Srba u Hrvatskoj, održan 29. i 30. rujna 1945. godine u Zagrebu, donio je odluku o pretvaranju Kluba u širu političku organizaciju — u Glavni odbor Srba u Hrvatskoj. Odbor je imao ulogu političkog rukovodstva svih Srba u Hrvatskoj i bio je dio Narodnog fronta Hrvatske.

Sekretarijat Glavnog odbora činili su: dr. Rade Pribičević, predsjednik, Stanko Čanica Opačić, prvi potpredsjednik, i Bogoljub Rapajić, drugi potpredsjednik, te Dušan Brkić, prvi sekretar, i Čedo Borčić, drugi sekretar. — Više o tome: *Dakić Mile*, Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a, Oslobođenje Hrvatske 1945, Zbornik, Zagreb 1986, 597—586 i *Peterski Janko*, Srbi u političkoj strukturi NOB u Hrvatskoj, *Naše teme*, 4/1988, 787—808.

skoj i opći zadaci prosvjeđivanja iskazivali su se kao presudni razlozi. U tom smislu definirani su i programski zadaci »Prosvjete« — gajenje, potpomaganje i razvijanje svih vrsta kulturnog i naučnog života Srba u Hrvatskoj, širenje prosvjete u narodu i potpomaganje siromašnih učenika i studenata. Skup je usvojio pravila rada Društva i izabrao upravni odbor. U svečanom dijelu osnivačkog skupa održana je akademija na kojoj je govorio dr. Dane Medaković o prošlosti i sadašnjosti Srba u Hrvatskoj, te o pravcima rada »Prosvjete«. Položaj Srba u Austrougarskoj karakterizirala je kulturna zaostalost u odnosu na Hrvate, i na polju pismenosti i prosvijećenosti, i u pogledu materijalne kulture, te represivnost prema pravoslavlju — rekao je Medaković. Položaj širokih narodnih slojeva nije se poboljšao ni u staroj Jugoslaviji. »Od aprila 1941. počinju za Srbe najcrnji dani u njihovoj historiji, pogotovo za Srbe u ustaškoj Hrvatskoj« — mijenjana im je vjera, oduzimana imanja, sela paljena, protjerivani su iz mjesta življenja, masovno ubijani. Sistematski su izdvajane iz biblioteka sve knjige pisane ćirilicom i uništavane. O svim tim problemima, u oslobođenoj zemlji vodit će brigu narodna vlast, ali, naglasio je Medaković, ne treba čekati samo na nju, već nekim hitnim zadacima materijalne i duhovne prirode može udovoljiti »Prosvjeta«. Posebnu pažnju treba obratiti selu — gdje živi većina Srba u Hrvatskoj i koje je u veoma teškom položaju, jer je puno nepismenih i napuštaju ga mladi. Kao posebnu brigu »Prosvjete« Medaković je naglasio potrebu stvaranja srpske inteligencije raznim oblicima pomoći i poticanjem školovanja. Rekao je da su »Prosvjetu« utemeljili ljudi koji nemaju ništa do dobre volje da pomognu u ostvarenju programa toga društva. »Imena osnivača društva garancija su da društvo neće provoditi praksu pustog srbovanja ni verbalističkog jugoslaviziranja.«

U narodnooslobodilačkoj borbi ostvareno je bratstvo i jedinstvo s hrvatskim narodom, rekao je Medaković, »pa nama samo preostaje da taj put poljepšamo i potpuno očistimo od zapreka naše neslavne prošlosti, da nam sadašnjost i budućnost postane i ostane slavna.«<sup>7</sup>

U programu su nastupili i Srpsko pjevačko društvo »Obilić«<sup>8</sup> i Centralna kazališna družina.

Upravni odbor »Prosvjete« činili su »ugledni srpski rodoljubi« — kako je istakao tadašnji »Vjesnik« JNOF-a Hrvatske. Za predsjednika je izabran dr. Dane Medaković, bivši predsjednik jugoslavenskog profesorskog udruženja i direktor gimnazije u Zagrebu. General-major Petar Drapšin i advokat Boško Desnica bili su potpredsjednici, Milan Joka, novinar, izabran je za sekretara a Nikola Rapajić za blagajnika društva.

Dr. Rade Pribičević, predsjednik Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a i član Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije, imenovan je počasnim predsjednikom »Prosvjete«.

<sup>7</sup> *Srpska riječ*, br. 28, od 23. XI 1944, »Vjesnik Jedinственe narodnooslobodilačke fronte Hrvatske« 1941—1945, (Reprint) tom II, br. 35, od 26. XI 1944. Zagreb 1970, i *Naprijed*, br. 80, od 21. XI 1944.

<sup>8</sup> Društvo je osnovano 22. listopada 1944. godine u Glini. Predsjednik je bio Stanko Čanica Opačić. Godine 1949. spojilo se s Hrvatskim pjevačkim društvom »Vatroslav Lisinski« u Zbor »Bratstvo-jedinstvo«.

U predsjedništvo su još izabrani: Dušan Brkić, Stanko Čanica Opačić, Mile Počuča, Bogoljub Rapajić, Branko Sučević, Uroš Novaković, prota Milan Macura, Pavle Jakšić, Rade Žigić, Branko Vukelić, Geno Šušnjar, Mićan Pribičević, Bogdan Oreščanin, Mileva Cetušić, Milutin Baltić, pop Dušan Rašković, Tode Čuruvija, Dušan Čalić i Josip Radaković.

Prve akcije u kojima je »Prosvjeta« učestvovala bile su vezane uz njezine programske ciljeve. U toku rata izdala je »Srpsku riječ«, zbirku narodnih pjesama »Pjesme borbe i slave«, Propodjel ZAVNOH-a »Bukvar« na ćirilici, a »Odabrane pjesme« Jovana Jovanovića Zmaja — »Prosvjeta« sama.

Tek nakon oslobođenja »Prosvjeta« se uistinu oformljuje kao društvo. Njezin se rad počinje oblikovati djelovanjem upravnog organa i osnivanjem pododbora kao djelatnih organizacijskih oblika društva.

U rujnu 1945. godine bilo je konstituirano 12 pododbora širom Hrvatske.<sup>9</sup> Prvi pododbori nakon oslobođenja oformljeni su u Zagrebu, Petrinji i Osijeku; i to u srpnju. Još u ožujku 1945. osnovan je pododbor u Srpskim Moravicama. U kolovozu su osnovani pododbori u Karlovcu i Ličanima kod Našica, a u rujnu u Šibeniku, Kninu, Novoj Gradiški, Benkovcu, Bjelovaru, Gospiću i Garešnici.

U Daruvaru je pododbor osnovan u listopadu, u Iloku u studenom a u Orahovici, Pakracu i Vukovaru u prosincu 1945. godine. Svi pododbori utemeljeni su na istim principima organiziranosti — imaju upravni odbor i skupštinu. Ovisno o broju članova društva, upravni su odbori imali jednog ili više potpredsjednika odnosno članova uprave.

Financijska sredstva prikupljala su se od članarina, dobrovoljnih priloga, održanih priredbi. Dio se slao upravi u Zagreb, a ostalo se raspodjeljivalo na planirane zadatke pododbora. Zagrebački pododbor, osnovan među prvima, imao je najraznovrsnije oblike rada sa širokim dijapazonom sadržaja. Njegova opsežna djelatnost temeljila se na dobrim materijalno-tehničkim i kadrovskim potencijalima grada.

Djelatnost uprave »Prosvjete« smještene u Zagrebu, u prvo je vrijeme koncentrirana na poticanje osnivanja i organiziranja rada pododbora širom Republike. Glavni je odbor na različite načine pomagao pododbore u materijalnom i organizacijsko-kadrovskom pogledu, s obzirom na primarne potrebe rada tih društava u to vrijeme. Knjige, šah garniture, eventualno radio-aparati, pokućstvo i slično, što je Glavni odbor upućivao na teren, predstavljali su veoma često i inicijalna i jedina sredstva rada pododbora. Istodobno, Glavni se odbor u javnosti iskazuje kao reprezentant, popularizator rada društva i učestvuje u svim javnim priredbama, akcijama narodne vlasti.

Odnoseći se s pažnjom prema bližoj i daljoj prošlosti, i Srba u Hrvatskoj, i prema tekovinama NOB-a, uprava »Prosvjete« obilježava prikladno niz značajnih datuma, raspisuje javne nagradne natječaje, stipendira siromašne studente i učenike.

<sup>9</sup> Rekonstruirano prema *Vjesniku* iz 1945, Kalendaru »Prosvjete« za 1946. i grafi u fondu CK SKH iz 1947, I mj. iz Arhiva Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske (dalje: AIHRPH).

U političkom životu Republike i Jugoslavije najviši rukovodioci »Prosvjete«, a često istodobno i visoki funkcionari u državnom aparatu, Partiji, Frontu isticat će ulogu toga društva u razvijanju bratstva i jedinstva Hrvata i Srba, i kao jedan od dokaza ravnopravnosti Srba u Hrvatskoj.

Predsjednik Društva dr. Bogdan Stojsavljević u uvodnom članku Kalendara za 1947. godinu kaže: »Da bi srpski narod u Hrvatskoj, koji je u najmučnijim danima pravilno ocijenio hrvatsstvo i jedinstvo, i uz bratsku pomoć hrvatskog naroda izvojevao svoju ravnopravnost, mogao u slobodi u izmijenjenim istoriskim uslovima razvijati svoju kulturu i obogatiti se prosvjetom, Srbi, prvoborci, članovi Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a, osnovali su 18. novembra 1944. u Glini Srpsko kulturno-prosvjetno društvo 'Prosvjeta'. Oni su imali na umu i to da su srpska sela kulturno zaostala a nenarodni režimi nisu ništa učinili niti su htjeli da učine za prosvjetu srpskog seljačkog naroda. Ti režimi su srpsko osjećanje naroda eksploatisali za velikosrpski cilj i hegemonističku politiku. Prvi i osnovni zadatak 'Prosvjete' bio je i ostaje: učvršćivanje i produbljivanje bratstva i jedinstva Srba i Hrvata; čuvanje u zajednici s bratskim hrvatskim narodom u borbi stečene ravnopravnosti; da sabire građu iz Narodno-oslobodilačke borbe o junačkim djelima srpskog naroda i da skuplja podatke u narodu o proslavljenim herojima u ustanku i borbi.«<sup>10</sup>

Neposredno poslije oslobođenja uprava »Prosvjete« i njezini odbori uključili su se najneposrednije u obnovu — tako što su članovi kao pojedinci sudjelovali u radnim akcijama, na osposobljavanju škola, prikupljanju knjiga za njihov rad, organizaciji nastave i tečajeva za opismenjavanje. Za humanitarne potrebe prikupljana je hrana, novčani prilozima, odjeća, obuća, a posebna se pažnja ukazivala djeci iz domova za ratnu siročad. Uprava društva zajedno je s Glavnim odborom Srba učestvovala u organizaciji i održavanju Kongresa Srba u Zagrebu, potkraj rujna 1945, u izbornoj propagandi i agitaciji za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1945.<sup>11</sup>

Pododbori »Prosvjete« u to su vrijeme u izvangradskim i gradskim sredinama često bili jedan od inicijatora kulturnog života uopće. Njihove pjevačke sekcije nastupale su na svečanim akademijama ali i na seoskim igrankama, unoseći u poslijeratni život radosnije sadržaje.

Već 4. srpnja 1945. u Zagrebu je na Preradovićevom trgu broj 4 otvorena knjižara »Prosvjeta«, kao dio planirane prosvjetne uloge društva. Novine su zabilježile da je bila moderno opremljena, snabdjevena najnovijim izdanjima iz beletristike, stručne literature, zdravstvenog prosvjećivanja i poljoprivrede i osobito s puno dječjih i omladinskih izdanja. Gotovo istodobno takve su knjižare otvorene i u Osijeku i Karlovcu.

Knjižara je kao vlastita izdanja najavila objavljivanje djela Njegoša, Matavulja, Preradovića i drugih pisaca te skora izdanja knjiga — Ruski po najnovijoj metodi (Suhanova) i Nikola Demonja (Nožinića). Do kraja go-

<sup>10</sup> Prosvjeta, Narodni kalendar 1947, Izd. Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta«, Zagreb 1946, 8—9.

<sup>11</sup> Komemoracija generalu Petru Drapšinu, potpredsjedniku »Prosvjete«, održana je 23. studenog.

dine izašlo je u »Prosvjetinom« izdanju desetak naslova u 45.000 primjeraka. Štampane su knjige Čopića, Jovanovića Zmaja, Lovraka, Popare, Nožinića i Srpske narodne pjesme.<sup>12</sup> U Preradovićevoj 21, u prosincu je te godine otvorena čitaonica »Prosvjete« za članove i ostale namjernike.

Potkraj godine izašao je prvi broj »Prosvjetinog« Kalendara koji će postati tradicionalni godišnjak. Bio je štampan u 10.000 primjeraka. Puni naziv mu je bio: Prosvjeta, Narodni kalendar, 1946. Urednici toga broja bili su Vlado Popović i Novak Simić, naslovnu stranu likovno je obradio Andrija Maurović u onovremenskom umjetničkom maniru (motivi seljaka i seljanke, partizana, zastave). Kalendari koji će biti objavljeni narednih godina uglavnom će zadržati istu strukturu sadržaja kakvu je imao prvi broj.

Kalendarski dio imao je kalendar imena, stari i novi pravoslavni kalendar, te kalendar važnijih godišnjica iz prošlosti. Uz svaki mjesec bile su i odgovarajuće narodne poslovice (Nesložna braća — propala kuća, Kako udrobiš — onako ćeš kusati, Ne gleda se kakva je kokoš, nego kakva jaja nosi, Ko zlo misli — zlo i čini [ . . .]). Prvi broj Kalendara donio je na svojim stranicama Rezoluciju Kongresa Srba iz Hrvatske. Dr. Dane Medaković dao je uvodne napomene prigodom pokretanja Kalendara. Potom slijedi članak dr. Rade Pribičevića: Srpski narod i federalna republika, napis Rade Žigića o bratstvu i jedinstvu hrvatskog i srpskog naroda, tekst Dušana Brkića o generalu Petru Drapšinu. Sjećanjima iz narodnoslobodilačke borbe posvećeni su prilozi Bogoljuba Rapajića, Stanka Čanice Opačića i Filipa Lakuša. O ustanku u Brinju, u Dalmaciji, i o formiranju VII. divizije pisali su Vujo Kosovac, dr. Jerko Radmilović i Stojan Bjelajac. Slijede prilozi: Naša nemirna prošlost (Milan Radeka), Naše narodno sudstvo (dr. Vladimir Kalember), Srpsko zadrugarstvo u Hrvatskoj (Branko Miletić) i Srbi izbjeglice (Mitar Popara).

Kalendar objavljuje potom na svojim stranicama izvratke iz poznatih književnih djela, pjesme i druge literarne radove, te rubriku Iz nauka — u kojoj se popularno objašnjavaju prirodne pojave, pojedinosti iz medicine, poljoprivrede i sl. U četvrtom i petom dijelu zastupljeni su humor i informacije o radu srpskih društava u Hrvatskoj.

»Prosvjeta« je u svom radu pridavala važnost obilježavanju narodnih i religioznih praznika. Tako je u svim organizacijama obilježen Badnjak i Sveti Sava u siječnju 1946. godine. Uprava »Prosvjete« raspisala je pri tome i nagradni natječaj pod nazivom Svetosavski konkurs — za studentske radove a na temu »Kako da obnovimo porušenu otadžbinu«, te održala Svetosavsku besjedu — na kojoj je osvijetljen lik Svetog Save kao prosvjetitelja, državnika i političara.

Dokumenti toga vremena govore o proslavi tih praznika kao narodnih a većinom su u pododborima slavljani zajedno s Hrvatima i drugim narodima. Obilježavanje Vidovdana, 28. lipnja, kao dana koji se slavio u počast palima za nacionalno oslobođenje i proslava Đurđevdana, 6. maja, aktivnosti su kojim se bave svi pododbori.

<sup>12</sup> AIHRPH, CK SKH, Uprava za agitaciju i propagandu, 1949, VII, 19.

Sve do proljeća 1946. godine predsjednik »Prosvjete« bio je dr. Dane Medaković (tada je imenovan za ambasadora u Bukureštu). Dr. Bogdan Stojavljević bio je potom predsjednik do 1948. godine. Dužnost sekretara, veoma važnu funkciju u »Prosvjeti«, obavljao je 1946. godine Branko Sučević.

U toku 1946. godine Glavni odbor usmjerio je svoju aktivnost u više pravaca. Jedan od važnih bilo je organiziranje rada knjižare »Prosvjete«. Također, nastojalo se na sređivanju građe i pripremanju otvorenja Muzeja Srba u Hrvatskoj. Riječ je o vrijednoj historijskoj građi iz nacionalne prošlosti porazmještenoj u Muzeju za umjetnost i obrt i u Državnom arhivu.

Pokrenuta je i akcija za izgradnju spomenika Marku Oreškoviću u Titovoj Korenici. Formiran je odbor na čelu s predsjednikom Radom Žigicem. Novčane priloge za tu svrhu davali su svi pododbori i pojedinci.

Planirajući još 1945. izgradnju škola u ustaničkim krajevima, Glavni odbor preuzeo je obvezu za šest škola. U 1946. velikim su naporima — u uvjetima nedostatka građevinskih materijala i alata — ipak završene škole u Perjasici, Bačkovici i Bruvnu, a započete u Crkvenom Boku, Parčićima i Kometniku.<sup>13</sup>

Borba s nepismenošću u to je vrijeme zadatak svih pododborna, koji pomoću tečajeva nastoje dati osnove pismenosti narodu, proširiti svijest o potrebi pismenosti i obrazovanja. Glavni odbor poticao je taj oblik i sadržaj rada, pomažući u opskrbljivanju bukvarima, a Zemaljskom odboru za suzbijanje nepismenosti Hrvatske poklonjeno je te godine 2200 početnica. Uprava je veoma brzo uspostavila i suradnju sa Srpskim kulturno-prosvjetnim društvom »Prosvjeta« u Sarajevu i »Maticom srpskom« u Novom Sadu. Od prvih dana oslobođenja razvijana je suradnja sa »Seljačkom slogom« — hrvatskim kulturno-prosvjetnim društvom.

Na početku 1946. godine »Prosvjeta« je imala 18 pododborna, a na sredini travnja četrdesetak, u studenom 51 — širom Hrvatske.<sup>14</sup> Prateći rad pododborna, »Srpska riječ«, 30. travnja 1946, ističe da se oni ipak ne osnivaju kako bi se očekivalo s obzirom na njihovu ulogu u krajevima gdje živi srpsko stanovništvo. Osnivanju i radu pododborna isprečuju se često nepovjerenje, i rukovodilaca, i naroda. Osobito je to zamjetno u nepostojanju pododborna po Baniji, za razliku od dobrog rada više društava po Kordunu, u Dalmaciji i Slavoniji.<sup>15</sup>

Obilježja su zajednička svim pododborima u to vrijeme: koncentracija djelatnosti oko čitaonica, folklornih i amaterskih dramskih sekcija. Iako ima razlike u sadržajima rada gradskih i seoskih organizacija, jer se prve bave više sadržajima iz uže kulturne domene a druge prosvjećivanjem, ipak je njihov rad uvjetovan u to vrijeme osnovnim pretpostavkama za rad — prostorijama, opremom i potrebnim kadrovima. Domovi kulture »Prosvjete« postat će ideal za svaki pododbor, a u međuvremenu većina društava održavat će svoje sastanke, priredbe i druge vrste aktivnosti u

<sup>13</sup> *Srpska riječ*, br. 134, od 6. I. 1947.

<sup>14</sup> AIHRPH, CK SKH, 1947, I.

<sup>15</sup> *Srpska riječ*, br. 98, od 30. IV 1946.



školskim prostorijama. Pomažući aktivnost na terenu, uprava je pokrenula akciju obilaska najzabačenijih mjesta »Prosvjetinim« propagandnim kamionom.<sup>16</sup>

Veoma bogata bila je izdavačka djelatnost »Prosvjete« u 1946. godini. Ukupno je objavljeno 19 knjiga iz beletristike, znanstveno-popularne i dječje literature. Izdano je više djela Branka Ćopića, te djela Defoea, Šimunovića, Sučevića, Ruski bukvar, Minerali-snaga naroda — od Tućana i dr. Narodni kalendar za 1947. godinu štampan je u 9000 primjeraka. Sadržavao je članke prvaka i članova »Prosvjete« o ulozi i zadacima »Prosvjete«, politici srpsko-hrvatskog bratstva u prošlosti i sadašnjosti. Objavljeni su izvodi iz radova Vase Pelagića, Svetozara Markovića, Čulinovića, Dedijera, te sjećanja iz NOB-a i osvrti na aktualne političke događaje. U književnom dijelu čitaocima su ponuđeni memoari prote Matije Nenadovića, pjesme Zmaja, Jakšića, Kulenovića, Njegoša, Nazora, kosovske narodne pjesme, prilozi Radovana Zogovića, Petra Šegedina i dr. Sadržaj od III. do V. dijela obuhvaća priloge iz prirodnih nauka (osvrt na sovjetske poljoprivredne stručnjake Lisenka, Mičurina i Timirjazeva), pregled rada srpskih društava i ustanova u Hrvatskoj, i pregled sajмова u Republici.

Likovno su surađivali: Murtić, Mraz, Šimaga, Detoni, Tiljak, Kun-Andrejević, Postružnik i drugi poznati umjetnici. Urednik je bio Vlado Popović.

Zagrebački pododbor imao je u to vrijeme u članstvu više od 700 ljudi, a djelovali su u nekoliko sekcija. Bio je najveći po broju članova uz osječki (700) i karlovački (600). Razvio je i najviše oblika rada. Potkraj 1946. imao je 9 sekcija: za narodnu istoriju i folklor Srba u Hrvatskoj, za književnost i umjetnost, za knjižnicu i čitaonicu, za narodno zdravlje, za priredbe, za predavanja, omladinsku, za zaštitu i zbrinjavanje djece palih ratnika i za privredna i tehnička pitanja.

Sekcija za narodnu istoriju u toku jednogodišnjeg rada okupila je veći broj suradnika — stručnjaka i utvrdila pravce rada na prikupljanju i zaštiti dokumenata, predmeta i običaja iz života Srba, te organizirala izložbu vrijednih predmeta spasenih iz manastira. Posebno je planirano prikupljanje fotografija i sličnih dokumenata o crkvama i manastirima koje su u toku rata porušili ustaše. U sekciji su, između ostalih, radili dr. Gojko Gavrović, prof. Milan Radeka, prof. Janko Garić i dr. Sreten Živković.

Sekcija za književnost i umjetnost, koju je vodio književnik Pecija Petrović, poticala je osobito rad mladih pisaca i pjesnika, prezentirajući njihova ostvarenja na književnim večerima.

Čitaonica u Preradovićevoj 21 bila je mjesto okupljanja i djelovanja članova istoimene sekcije. Oni su organizirali njezin rad i vodili je tako da su u njoj svakodnevno bili pristupačni dnevni listovi, domaći i strani.

Prof. dr. Julije Budisavljević vodio je Sekciju za narodno zdravlje i učestvovao u njezinom radu, uglavnom organiziranjem korisnih predavanja. O upali slijepog crijeva, o ulozi penicilina, o funkcijama ljudskog tijela

<sup>16</sup> Na početku 1947. godine u selima na Kordunu prikazivani su filmovi — »Pastir Kostja«, »Snaga biljaka« i dr.

i ostalom govorili su poznati liječnici. Sekcija je planirala i povremeni odlazak liječnika na selo u akcijama koje je poduzimao Glavni odbor.

Sekcija za priredbe, koju je vodio Veljko Ugrinić, održavala je prigodne programe prilikom obilježavanja određenih praznika (Badnjaka, Đurđevdanskog uranka), zajedno s pjevačkim društvom »Obilić« a u cilju prikupljanja sredstava za pomoć invalidima rata i djeci postradalih.

Veliku aktivnost pokazala je Sekcija za predavanja, pod vodstvom prof. dr. Luke Marića, koja je okupivši velik broj kulturnih radnika i stručnjaka, organizirala svakog četvrtka predavanja iz različitih oblasti znanosti. Održano je nekoliko predavanja iz medicine i prirodnih nauka (Minerali — snaga naroda, Hemija u staro doba, O Mendeljejevu, Šuma i čovjek, Rudno blago Jugoslavije i dr.), povijesti (Istorijski spomenici Srba u Hrvatskoj, Bojadisarska umjetnost prirodnim bojama u našem narodu, Srpsko-hrvatska koalicija i njeno doba, o Trstu i Julijskoj krajini) te narodnooslobodilačke borbe (Počeci NOB-a u Lici, Kordunu, Baniji) i druga — O Ustavu, Selo i grad u prošlosti i sadašnjosti i sl.

Sekcija za zaštitu i zbrinjavanje djece palih ratnika osnovana je s ciljem pomaganja djece palih ratnika i žrtava fašističkog terora. Članovi Sekcije usmjerili su aktivnost na prikupljanje podataka o djeci s Kozare i drugih krajeva koja su, po planu ustaških vlasti, u toku rata kolonizirana u Podravinu. Zajedno s Ministarstvom socijalne politike radilo se na ispitivanju prilika u odgoju i potrebama djece smještene po porodicama i o njihovoj imovini. Uspostavljena je i suradnja s iseljenicima u Kanadi vcljnim da pomognu djeci. Posjećivani su i dječji domovi u Splitu i Ozlju (nad kojim je preuzeto patronatstvo) a djeca darivana odjećom, igračkama, hranom te održano nekoliko humanitarnih priredbi i organiziran posjet djece iz Ozlja Zagrebu. Sekciju je vodila Smilja Kalember.

Omladinska sekcija bavila se prikupljanjem podataka o ličnostima iz narodnooslobodilačke borbe, pripremanjem dramskih priredbi i recitala za odlazak u sela, te pomaganjem siromašnih članova.

Zagrebački pododbor pomagao je financijski i u materijalima školama u Boviću, Jošanima, Žegar i Krnjaku.<sup>17</sup>

Prvi predsjednik zagrebačkog pododbora bio je dr. Branko Dragišić, a potpredsjednici dr. Luka Marić i Ilija Čuk. Sekretar je bio Dušan Bordoški, blagajnik Rade Vrzić. Članovi uprave su još bili: dr. Dejan Despot, Stanko Bjelajac, Smilja Kalember, Josip Simić, Janko Garić, Đuro Branišavljević, Draginja Perenčević, Veljko Ugrinić, Anto Bojanić, dr. Vuk Vrhovac, dr. Konstantin Bastajić, dr. Petar Đurić, Nada Janić, dr. Sreten Živković, Dejan Dubajić, Aleksandar Binički, dr. Antun Kajfeš, Gajo Omčikus, dr. Čedo Rajačić, Branko Miletić, Uroš Vicković, Vlajko Balić, Angelina Borić, Natalija Popovicki, dr. Đuro Kurepa, Ilija Bosanac, Branko Pavlović, Tihomir Prodanović, ing. Ilija Lončar.

*Pododbor u Benkovcu* radio je u početku u prostorijama osnovne škole. Imao je samo kulturno-prosvjetnu sekciju. Uprava je u toku godine organizirala proslavu Vidovdana, analfabetski tečaj sa 15 polaznika i tri predavanja (Istorijske ličnosti u Sjevernoj Dalmaciji, Uloga žene u narod-

<sup>17</sup> AIHRPH, CK SKH, 1947, I.

nom prosvjećivanju i Kulturno-prosvjetno podizanje sela). Pododbor je imao stotinjak članova. Predsjednik je bio dr. Jovo Miović, sekretar Spiro Andrić, blagajnik Slavko Ćiritović. Članovi Uprave bili su: Uroš Zelić, Tanasije Kalanj, Marko Marinković, Nikola Knežević i Luka Rnjak.<sup>18</sup>

*Pododbor u Vojniću*, osnovan 24. ožujka 1946. godine, organizirao je proslavu Vidovdana i svečanu akademiju u spomen stogodišnjice rođenja Svetozara Markovića. Drugih aktivnosti u toku godine nije imao. Upravu su mu činili: Miloš Duda, predsjednik, Branko Keser, sekretar, Miloš Komljenović, blagajnik, a članovi su bili: Marko Hrستیć, Nikola Crnković, Miloš Pajić, Dragan Dokić, Jelka Jurić i Miloš Trbojević.<sup>19</sup>

U *pododboru u Iloku* djelovale su amaterska i pjevačka sekcija, a organizirao je proslave Svetog Save i Vidovdana na kojima su bili prisutni Hrvati i Slovaci. Financijski je pomogao gimnaziji u Iloku i menzi u kojoj su se hranili sinomašni naučnici. Članovi društva pomagali su narodnoj vlasti u pošumljavanju i brinuli se o održavanju vojničkog groblja. Stevan Medaković bio je predsjednik, Katica Tankosić sekretar, Milica Šević-Petrović blagajnik pododbora. Upravu su činili i Ozren Nedić, Nikola Mirković, Jovan Skokić, Dana Mičić, Nada Nešić, Sofija Ružičić, Vera Dević i Sofija Sekulić.<sup>20</sup>

*Pododbor u Srpskim Moravicama* osnovan je 25. ožujka 1945. godine. Predsjednik je bila Anka Petrović, sekretar Anda Dokmanić, blagajnik Anka Katić, a članovi uprave: Niko Komlenović, Nada Lončar, Nada Jandrić, Draginja Rajnović, Milka Jakšić, Lazo Vučković, Nina Rajnović, Nikola Matić, Maksim Petrović, Veljko Tomić i Ruža Hajdin. Imao je 235 članova. Održao je nekoliko priredaba u povodu narodnih i vjerskih praznika, te predavanja: Razvitak pisma, Zadatak »Prosvjete« i druga.<sup>21</sup> Prva godišnja skupština »Prosvjete« održana je u Zagrebu 3. ožujka 1947. godine.

Prisustvovali su joj uz članove Glavnog odbora predstavnici pododbora širom Hrvatske, a kao gosti ličnosti iz političkog i javnog života Republike, te »Seljačke Sloge«, »Prosvjete« iz Sarajeva, Matice srpske iz Novog Sada i mnogi drugi.

O dvogodišnjem radu »Prosvjete« govorio je sekretar Branko Sučević. Istakao je značajnu kulturnu i prosvjetnu ulogu pododbora u njihovim životnim, osobito seoskim, sredinama. Naglasio je potrebu osnivanja pododbora u svim sredinama gdje živi srpski narod, a posebno na selu. O nerazumijevanju uloge »Prosvjete«, što otežava osnivanje novih pododbora i rad već postojećih u mnogim sredinama, govorio je Rade Žigić, ministar industrije u vladi NR Hrvatske i član Glavnog odbora Srba i GO »Prosvjete«. On je rekao da se treba boriti protiv neshvaćanja zadataka »Prosvjete«, jer su oni jasni — »'Prosvjeta' nema nikakvih drugih zadataka izuzev širenja kulture i prosvjete«.<sup>22</sup> Skupština je usvojila nova pra-

<sup>18</sup> Isto.

<sup>19</sup> Isto.

<sup>20</sup> Isto.

<sup>21</sup> Isto.

<sup>22</sup> *Srpska vijeć*, br. 143, od 7. III 1947. i *Naprijed*, br. 10, od 8. III 1947.

vila rada društva »Prosvjeta« kojima se utvrđuju osnovni principi organiziranja i funkcioniranja. Pravila su imala 14 članova, kojima je definirano da društvo djeluje u sastavu Narodnog fronta Hrvatske i na njegovoj političkoj platformi. U pravilima je zapisano da će »Prosvjeta« usmjeriti svoje djelovanje na »ostvarenje planova narodne vlasti na opštem kulturno-prosvjetnom izdizanju naroda, specijalno Srba u Hrvatskoj«, a širenjem pismenosti, njegovanja narodnih oblika stvaralaštva. Članstvo u društvu uvjetovalo se građanskim i biračkim pravima, a ostvarivalo se kao članstvo u pododborima na terenu ili direktno u Glavnom odboru u Zagrebu. Osim redovnog, bila je predviđena i institucija počasnih članova, koje je imenovao Glavni odbor »Prosvjete«. Organi društva bili su: Skupština, Glavni odbor, Izvršni odbor, pododbori i namještenici. Društvo »Prosvjeta« se, prema statutarnim odredbama, izdržavalo od članarina, izdavačke djelatnosti, priloga pojedinaca i prihoda od različitih priredbi. Polovicu prikupljene članarine pododbori su slali u Zagreb upravi Društva. Ona je u toku 1946. godine bila oko 5 dinara.

O zadacima »Prosvjete« u budućem radu govorio je na skupštini Stevo Tomić. Naglasivši da se u svom radu sva kulturno-prosvjetna društva, pa tako i »Prosvjeta«, treba da oslanjaju na narodnu vlast, istakao je važnost Petogodišnjeg plana za cijelo društvo. U tom smislu i »Prosvjeta« se treba uključiti u njegovo provođenje na različite načine, ali je presudna njezina aktivnost na planu prosvjećivanja po instrukcijama narodne vlasti. Suzbijanje nepismenosti, prosvjećivanje žena, knjižarsko-izdavačka djelatnost, gajenje naprednih nacionalnih tradicija, te osnivanje pododbora u svim sredinama gdje za to postoje kulturne i nacionalne potrebe — zadaci su koje »Prosvjeta« treba rješavati. Osnatak Muzeja i Biblioteke označeni su primarnim u radu Glavnog odbora. Pododbori na terenu svoju su aktivnost imali usmjeriti na formiranje čitaonica, širenje pretplatničke mreže »Srpske riječi« i suradnju sa »Seljačkom slogom«. Skupština je izabrala Izvršni odbor »Prosvjete« u sastavu: dr. Bogdan Stojsavljević, predsjednik, Stevo Tomić, prvi potpredsjednik i Tode Čuruvija, drugi potpredsjednik, Zdravko Ćirić, sekretar, te članovi — Ilija Ćuk, Mile Počuča, Nikola Sekulić, Bogoljub Rapajić, Branko Sučević, Stevo Zečević, Milovan Zec i Branko Guteša. Za počasne predsjednike »Prosvjete« imenovani su dr. Rade Pribičević i dr. Dane Medaković.

U to su vrijeme postojali u Republici pododbori »Prosvjete« u ovim mjestima: Ada (kotar Osijek), Babin Potok Gornji (kotar Otočac), Bačkovica (kotar Bjelovar), Beli Manastir, Benkovac, Bijelo Brdo (kotar Osijek), Bjelovar, Bribir, Brlog (kotar Gračac), Varaždin, Velika Pisanica (kotar Bjelovar), Veliki Bastaji (kotar Daruvar), Veliki Zdenci (kotar Garešnica), Split, Srpske Moravice, Vinkovci, Vojnić, Vukovar, Garešnica, Glina, Gornji Daruvar (kotar Daruvar), Gospić, Gračac, Daruvar, Donji Bogičevci (kotar Okučani), Drenov Klanac (kotar Otočac), Dubica Dubrovnik, Djevske (kotar Benkovac), Zagreb, Ilok, Imsovac (kotar Daruvar), Kapelna (kotar Donji Miholjac), Karlovac, Knezovljani (kotar Kostajnica), Knin, Kupinovac (kotar Bjelovar), Ličani (kotar Našice), Mali Zdenci (kotar Grubišno Polje), Markušica (kotar Vukovar), Medari-Trnava (kotar Nova Gradiška), Nova Gradiška, Okučani, Orahovica (kotar Našice), Osijek, Pakrac, Perjasica (kotar Vojnić), Petrinja, Plaški,

Podravska Slatina, Primišlje (kotar Slunj), Radatovica (kotar Žumberak), Slavonska Požega, Sušak, Šibenik, Trojeglava (kotar Daruvar), Tušilović (kotar Vojnić), Uštica (kotar Novska), Cerovljani (kotar Kostajnica), Čepin (kotar Osijek).

SKPD »Prosvjeta« imala je tada oko 15.000 članova.

Glavni odbor je u toku 1947. godine održao nekoliko akademija u povodu značajnih datuma iz nacionalne prošlosti te posvetio pažnju širenju organizacije mreže društva u skladu s geslom: u svakom srpskom selu — pododbor »Prosvjete«. Potkraj godine broj pododbora narastao je na 90-ak, okupivši oko 20.000 članova. Jedan od aspekata djelovanja odbora na terenu, a na osnovi plana narodnog prosvjećivanja, bilo je i raspačavanje »Srpske riječi«. Tiraž toga tjednika najvećim se dijelom prodavao u seoskim sredinama, baš zahvaljujući aktivistima »Prosvjete«. Godine 1946. »Srpska riječ« je štampana u 11.000 primjeraka, kasnije je taj broj varirao ovisno o društvenim mogućnostima osiguravanja papira.

Ostvarivanje zadataka iz Petogodišnjeg plana nalagalo je racionalno korištenje svih raspoloživih snaga, radne snage i sredstava, pa se i »Prosvjeta« kao dio Narodnog fronta u to uključuje. Sistemom transmisija, preko masovnih organizacija, osobito Narodnog fronta, prenošene su ideje i direktivne upute partijskog i državnog vrha. Opredjeljenje za socijalizam, u političkom i organizacijskom smislu pred masovne organizacije postaviti će zahtjev za političkim monolitizmom i jedinstvenim tipom strukturiranosti. »Prosvjeta« će u tom procesu postati usko vezana uz Narodni front, i u planovima rada, i u unutarorganizacijskom životu. Više no dotad posvećivat će se pažnja političkoj komponenti djelovanja, uz načelni stav da »Prosvjeta« ne može biti sama sebi svrha, već je njezin osnovni cilj »u ispunjavanju zadataka svakodnevnog života kako je to predviđeno našim Petogodišnjim planom«.<sup>23</sup>

Uvjetovanjem da »član 'Prosvjete' ne može biti onaj tko nije frontovac«<sup>24</sup> smanjena je organizacijska otvorenost »Prosvjete«.

U toku 1947. sve organizacije »Prosvjete« učestvovala su u akciji šestomjesečnog republičkog takmičenja na opismenjavanju. Planom republičkog ministarstva prosvjete bilo je predviđeno da se u razdoblju 1. XI 1947—31. III 1948. godine opismeni sve stanovništvo u dobi do 45 godina i svaki peti stanovnik iznad te dobi. Velik dio nepismenih bio je u nerazvijenijim krajevima Hrvatske. »Prosvjeta« se uključila u tu akciju, takmičeći se s organizacijom »Seljačke sloge«. Te je godine pojačana već dotadašnja suradnja sa »Slogom« prigodom raznih akcija. »Srpska riječ« je na svojim stranicama otvorila u proljeće 1947. stalnu rubriku pod nazivom »Rad Seljačke sloge«. Njihov se rad i formalno objedinjuje u Savezu kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske osnovanom potkraj godine u cilju koordinacije i usmjeravanja rada svih društava.

Izdavačka knjižara proširila je svoju djelatnost u 1947. godini. Pokrenuta je Mala poučna biblioteka i Mala Prosvjetina biblioteka — a u ko-

<sup>23</sup> Iz govora dr. Bogdana Stojavljevića na savjetovanju sekretara i predsjednika »Prosvjete« 28. prosinca 1947. u Zagrebu — *Srpska riječ*, br. 186, od 3. I 1948.

<sup>24</sup> Dr. Bogdan Stojavljević na okružnoj konferenciji »Prosvjete« za brodski okrug, u svibnju 1947 — *Srpska riječ*, br. 154, 23. V 1947.

jima su objavljene knjige: Socijalizam i komunizam, Judina; Nauka i praznovjerje, Sergejeva; Znaš li što je elektricitet, Baha i Dragutinovića; Vazduh, vatra i voda, Grdenića, te djela Domanovića, Njegoša, Sremca, Janevskog, Prodanovića, Matavulja, Glišića, Cankara, Čopića i D. Maksimović . . . — ukupno 30 naslova iz beletristike u 197.000 primjeraka. Kalendar za 1948. godinu štampan je u 12.500 primjeraka.<sup>25</sup>

U toku 1948. trajala je akcija izgradnje zadružnih domova u cijeloj Jugoslaviji, kao dio politike uzdizanja kulturnog nivoa i prosvjeđivanja narodnih masa na selu. Izgradnjom ukupno 4000 domova — kao mjesta za poučavanje seljaštva u modernizaciji poljoprivrede i za zadovoljavanje njegovih kulturnih i obrazovnih potreba — bavile su se organizacije Narodnog fronta i kulturno-prosvjetnih društava. »Prosvjeta« je učestvovala i u izgradnji prvog doma sagrađenog u Hrvatskoj (od ukupno 1100) i to za 13 dana — bio je to dom u Vojniću, otvoren 1. svibnja 1948. godine. U to vrijeme »Prosvjeta« je imala svoja tri doma kulture.<sup>26</sup> »Prosvjetini« pododbori učestvovali su masovno i u akciji upisivanja Narodnog zajma u ljeto te godine.

Na Svetosavskoj besjedi u Zagrebu, u siječnju 1948. godine, govorio je dr. Dane Medaković o Rastku Nemanjiću — Savi kao velikom narodnom prosvjetitelju. Rekao je i ovo: »Mišljenja sam da sve ono što iz naše prošlosti može sadašnjosti pomoći treba spominjati i potcrtavati u smislu održavanja kontinuiteta u narodnom životu.«<sup>27</sup>

Odnos prema nacionalnoj kulturi omeđen je u to vrijeme političkim stavom da je ona »dio jedinstvene socijalističke kulture svih naših naroda«. Izdavačka djelatnost u 1948. obuhvatila je štampanje 33 knjige u 200.000 primjeraka. Bile su to: nekoliko knjiga Čopića, zatim ovi autori: Drenovac, Simić, Popovicki, London, Drda, Žukov, Fjodorov, Bažov, te Istorija jednog djetinjstva — Vodovozove, Borba kineskog naroda za slobodu — Stojsavljevića, U kolhozima i sovhozima Sovjetskog saveza — Rapajića i dr.

Kalendar za 1949. godinu štampan je u znatno većem tiražu no prije — 20.000 primjeraka.<sup>28</sup>

Na početku 1949. realizirana je ideja koja se u Glavnom odboru javila još 1946. godine — najzad su za javnost otvoreni Muzej Srba u Hrvatskoj i Centralna biblioteka u Zagrebu. Osnivanje Muzeja javilo se iz potrebe objedinjavanja srpskih spomenika, ostavštine iz prošlosti i fonda sačuvanog u Muzeju za umjetnost i obrt. U spašavanju vrednota nacionalne kulture Srba pripisivala se velika zasluga direktoru toga muzeja dr. Vladimiru Tkalčiću i mnogim naprednim Hrvatima koji su za vrijeme »NDH« prikupili razne predmete i spise, sačuvavši ih od uništenja i nestanka. Sve do 1948. ta je građa postojala kao dio Muzeja za umjetnost i obrt, a tada je postala dio Povijesnog muzeja Hrvatske.

<sup>25</sup> *Srpska riječ*, br. 241, 21. I 1949. i AIHRPH, CK SKH, Uprava za agitaciju i propagandu, 1949, VII, 19.

<sup>26</sup> AIHRPH, CK SKH, Agitprop, odjeljenje 1948, VI, 30.

<sup>27</sup> *Srpska riječ*, br. 190, 30. I 1948.

<sup>28</sup> *Srpska riječ*, br. 241, 21. I 1949, i AIHRPH, CK SKH, Uprava za agitaciju i propagandu, 1949, VII, 19.

Dio sačuvanih predmeta i arhiva vraćen je vlasnicima (crkve i pojedinci). Muzejska građa sastojala se više od 3000 predmeta povijesne važnosti iz oblasti kulturne i političke suradnje Srba i Hrvata, u razdoblju od XVI stoljeća do 1918. godine, te iz područja rusko-srpskih odnosa, a sastojala se od ikona, zlatarskih predmeta, oružja, slika. Bibliotečna i arhivska građa obuhvaćala je više od 10.000 starih knjiga — rijetkih i rukopisnih u 20.000 svezaka iz XVII i XVIII stoljeća, te jedan vagon raznih spisa i korespondencije.

Sav taj vrijedni materijal govorio je o prošlosti Srba u Hrvatskoj, i o neprekidnom prožimanju kulture Srba i Hrvata — rečeno je na svečanom otvorenju Muzeja i Centralne biblioteke, 5. siječnja 1949. godine. Muzej je smješten u Marinkovićevoj ulici broj 4. Otvorenju su prisustvovali predstavnici najviših državnih, partijskih i kulturnih institucija Jugoslavije i Republike. Za direktora Muzeja postavljen je Branko Sučević.

Muzejski predmeti bili su izloženi u 7 izložbenih dvorana i predsoblju, a prikazivali su ekonomski, politički, kulturni i socijalni razvoj Srba od doseljavanja do suvremenosti.<sup>29</sup>

Druga glavna skupština »Prosvjete« održana je 16. siječnja 1949. godine u Zagrebu. Sekretar društva Bogoljub Rapajić ocijenio je proteklo razdoblje veoma uspješnim. Kao reputat rada upravnih organa »Prosvjete« ali i mnogih entuzijasta, na početku godine je za javnost otvoren Muzej Srba u Hrvatskoj i Biblioteka, u kojima su okupljeni najvredniji predmeti, spisi, knjige iz bliže i dalje prošlosti Srba u Hrvatskoj i sređeni arhivski materijali u Državnom arhivu.

Veoma je bogata bila i izdavačka djelatnost — u dvije godine izdavačka knjižara objavila je 63 naslova iz beletristike u 400.000 primjeraka, iz štampe su izašli i godišnji kalendari za 1948. i 1949.

»Prosvjeta« se i organizacijski proširila pa je u to vrijeme imala 178 pododбора. U njima je djelovalo 29 amaterskih sekcija, 19 pjevačkih društava, 18 tamburaških i 14 folklornih grupa, 32 čitaonice, 35 biblioteka. Pododbori su raspolagali sa 15 radio-aparata, održali su u toku dvije godine 300 različitih predavanja i 200 priredbi, učestvovali u izgradnji Autoputa, zadružnih domova, upisu Narodnog zajma te u raznim oblicima ideološkog obrazovanja. Kao najbolji pododbori istaknuti su: Velika Pisanica, Vinkovci, Osijek, Tušilović, Sjeničak, Vojnić, Medak, Imsovac, Šibenik i Čepin. Glavni odbor »Prosvjete« školovao je u to vrijeme tri siromašna omladince koji su u Ohridu učili duborezački zanat. Niz je govornika na skupštini isticao važnost »Prosvjete« u produbljivanju bratstva i jedinstva hrvatskog i srpskog naroda a protiv šovinizma. U tom duhu definirani su i budućni zadaci, te se kulturno-prosvjetni rad imao usklađivati s političkom borbom za osnovne socijalističke vrijednosti i izgradnju zemlje. Preporučeno je da se svi ti zadaci ostvaruju radom u Savezu kulturno-prosvjetnih društava, na kulturnom i idejnom uzdizanju seljaštva i popularizaciji zemljoradničkog zadrugarstva po mjesečnim planovima rada svakog pododбора.

Izabran je novi Izvršni odbor »Prosvjete« — dr. Čedo Rajačić — predsjednik, Stanko Čanica Opačić, prvi potpredsjednik, i dr. Dušan Dimitri-

<sup>29</sup> *Vjesnik*, 5. I 1949. i *Srpska riječ*, br. 241, 21. I 1949.

jević, drugi potpredsjednik, Bogoljub Kapajić, sekretar, Nikola Sekulić, Stevo Tomić, Mane Trbojević, Branko Guteša, Mile Počuča, Ilija Čuk i Milovan Zec članovi.<sup>30</sup>

U studenom 1949. godine svi pododbori i uprava u Zagrebu svečano su obilježili petogodišnjicu postojanja i rada »Prosvete«. Uvodnik predsjednika »Prosvjete« dr. Čede Rajačića u »Srpskoj riječi«, 18. XI 1949. godine, i prigodni članak u »Borbi«, 20. XI 1949, osvijetlili su razloge nastajanja toga društva u vrijeme NOB-a i prostor u kojem se definirala aktivnost »Prosvjete« 1949. godine.

Ističući da je osnovana s ciljem »da razvija i njeguje nacionalnu kulturnu tradiciju Srba u Hrvatskoj, učvršćuje bratstvo-jedinstvo Hrvata i Srba«<sup>31</sup> — Rajačić kaže: »'Prosvjeta' je narodno-frontovska organizacija. Kulturno-prosvjetni rad ne može se odvojiti od političkog prosvjećivanja niti od ostalih zadataka, koje Narodni front kao opštepitička organizacija provodi i izvršava. Prosvjećivanje se uzdiže i izgrađuje politička i revolucionarna svijest graditelja socijalizma. 'Prosvjeta' sa svojim pododborima aktivno pomaže, a često i prednjači u izvršavanju svih narodno-frontovskih akcija koje poduzimaju narodne vlasti za socijalistički preobražaj naše zemlje. Naročito je zadatak 'Prosvjete' da objašnjavanjem, predavanjima, živom agitacijom i primjerom svojih članova prednjači u osnivanju seljačkih radnih zadruga i time pomogne što bržem socijalističkom preobražaju našeg sela. Kulturno-prosvjetni rad je dio našeg sveopšteg socijalističkog stvaranja i samo u čvrstoj povezanosti jednog i drugog može se ostvariti procvat i blagostanje naših naroda.«<sup>32</sup>

»Prosvjeta« je u to vrijeme imala 183 pododborova i oko 25.000 članova. Rečeno je da oni postoje gotovo u svim mjestima gdje žive Srbi. Pododbori su raspolagali sa 40 čitaonica i 45 biblioteka sa 13.000 knjiga.

U akciji NF Tjedan narodnog prosvjećivanja od 11. do 17. XII 1949. godine učestvovala je i »Prosvjeta« propagiranjem kulturnog i prosvjetnog rada.

U prosincu je priređeno svečano otkrivanje spomenika Nikoli Tesli u Smiljanu koji je podigla »Prosvjeta«.

Čorović, Kočić, Jakšić, Mata vulj, Panfjorov, Kalinjin, Novikov — neke su od 15 knjiga koje je »Prosvjeta« objavila u 1949. godini. Ukupni tiraž bio je 85.000 primjeraka.

U cijelom petogodišnjem djelovanju objavljeno je 89 izdanja beletristike u tiražu oko 550.000. Pretežno su štampana djela domaćih pisaca — 58, SSSR-a 18, engleskih 2, itd.<sup>33</sup>

Treća godišnja skupština »Prosvjete« održana je 12. ožujka 1950. godine. Uz isticanje uspjeha u širenju organizacione mreže društva i 201 osnovanom pododboru do tada, kritički se govorilo o njihovom radu i lociranosti. Rečeno je da su pododbori u većini osnovani u Slavoniji i Podravini (68% svih pododborova), iako tamo živi tek trećina Srba u Hrvatskoj. U

<sup>30</sup> *Srpska riječ*, br. 241, 21. I 1949. i *Vjesnik*, 17. I 1949.

<sup>31</sup> *Borba*, 20. XI 1949.

<sup>32</sup> *Srpska riječ*, br. 284, 18. XI 1949.

<sup>33</sup> AIHRPH, CK SKH, Uprava za agitaciju i propagandu, 1949, VII, 19.



Baniji, Lici, Kordunu, Sjevernoj Dalmaciji — gdje živi većina Srba u Hrvatskoj — djeluje tek trećina svih tadašnjih pododborna. Istaknuto je značenje entuzijazma pojedinaca o kojima je često ovisio rad niza pododborna.

Kao budući zadaci »Prosvjete« utvrđeni su: preuređenje kule Stojana Jankovića u Ravnim Kotarima, pokretanje tipizirane ćirilčne »Prosvjetine« biblioteke u kojoj bi sistematski bili objavljivani srpski pisci, učestvovanje pododborna u izbornoj agitaciji za skupštinske izbore potkraj ožujka, omasovljenje i učvršćenje dotadašnjih pododborna te osnivanje novih.

Za predsjednika »Prosvjete« ponovo je izabran dr. Čedo Rajačić, Stanko Čanica Opačić za prvog potpredsjednika, dr. Dušan Dimitrijević za drugog potpredsjednika i Bogoljub Rapajić za sekretara. U Izvršni odbor još su izabrani: Mile Počuča, Nikola Sekulić, Simo Todorović, Tode Čuruvija, Branko Sučević, Ilija Čuk, Nikola Rapajić i Uroš Vicković.<sup>34</sup>

### III. Nekoliko napomena o odnosu Partije i »Prosvjete«

Iako osnovana s ciljem da širi prosvjetu u narodu i brine o nacionalnom kulturnom nasljeđu i stvaralaštvu, »Prosvjeta« je u razdoblju 1945—1950. povremeno preuzimala i druge, osobito političke zadatke. Bolje rečeno, oni su u njezinu djelatnost unošeni. Mjesto i uloga »Prosvjete« u to vrijeme stavljaju je neprestano u neposredan odnos s Komunističkom partijom. U tom smislu i rečeno treba promatrati, naznačujući neke komponente tih odnosa:

1. U koncipiranju i provođenju kulturne politike općenito, Partija ostvaruje apsolutni i dominantan utjecaj. On se proteže od iznalaženja formi djelovanja do uspostave vrijednosnog sistema. »Prosvjeta« se pri tome javlja kao jedan u nizu činilaca koji planski, na unaprijed određeni način, sudjeluje u realizaciji zamišljenih ciljeva politike prosvjeđivanja. Odnos prema tradiciji s vremenom postaje sve selektivniji, te se tradicionalne vrednote narodnog života — slobodarstvo, junaštvo, narodni praznici i dr. zapostavljaju pred novim — socijalističkim — rad, takmičenje, pregalaštvo. »Unošenje političke svijesti u radne mase« zadatak je kulturno-prosvjetnih društava i ona postaju jedan od oblika ideološko-odgojnog delovanja.<sup>35</sup>

2. Stav Partije prema nacionalnom pitanu ugrađen je u sve važne zakonske dokumente nove vlasti, te je i osnivanje »Prosvjete« jedan od pokazatelja partijske politike u nacionalnom pitanju. Dušan Brkić je o tome rekao na početku 1945. godine: »[...] gajenje, potpomaganje i razvijanje nauke, prosvjete i lijepe književnosti među srpskim narodom, pretstavlja i jasno govori o ostvarenju slobodnog razvoja i duhovne kulture Srba u Hrvatskoj.«<sup>36</sup> Stav Partije prema tradicionalnim oblicima političkog dje-

<sup>34</sup> *Srpska riječ*, br. 301, 17. III 1950.

<sup>35</sup> Drugi kongres Narodnog fronta Hrvatske, 82.

<sup>36</sup> *Srpska riječ*, br. 35, 25. I 1945.

lovanja, a osobito prema oživljavanju rada predratnih političkih stranaka bio je negativan. Temeljio se, između ostalog, i na činjenici da je promijenjen odnos snaga<sup>37</sup> te da »strančarenje«<sup>38</sup> pridonosi rušenju pozitivnih energija oslobođene zemlje. Naprotiv, smatralo se da »nacionalnim formama u životu pojedinih naroda moramo dati novi sadržaj, koji odgovara širokoj narodnoj demokraciji i ide likvidaciji starog razjedinjavanja.«<sup>39</sup> Taj direktivni princip — jer riječ je o okružnici CK KPH iz srpnja 1945 — imao je tek deklaracijsku vrijednost, bar kad je riječ o djelatnosti »Prosvjete« u spomenutom razdoblju. Dok će viša partijska rukovodstva isticati značenje nacionalnih sadržaja i formi (u valorizaciji nasljeđa i potrebi »iživljavanja« nacionalnog osjećaja putem različitih oblika), komunisti »na terenu«, zaduženi za sprovođenje tih direktiva, pružat će otpor. Problemi u osnivanju »Prosvjetinih« pododborna o tome najbolje govore. Mjesečni izvještaji partijskih organizacija okružnih komiteta KPH Osijeka, Daruvara, Banije, Like, Vukovara u toku 1946. i 1947. godine u vezi s osnivanjem pododborna, puni su konstatacija tipa: »komunisti smatraju da oni nisu potrebni«, »ne treba ih formirati jer ih narod neće«, »komunisti su nezainteresirani za taj rad«, »postoji nerazumijevanje za njihov rad od strane komunista, jer ne shvaćaju njihovu ulogu« i sl.<sup>40</sup> Slavljenje tradicionalnih narodnih i vjerskih praznika te isticanje nacionalnog elementa — evidentno je odbijalo većinu komunista od rada u toj organizaciji. O otporima osnivanju pododborna često je u to vrijeme pisala i »Srpska riječ« ali i partijska štampa — čija je uloga direktivna. Baveći se tim pojavama, »Naprijed« u jednom od brojeva ističe da je temelj tih protivljenja u shvaćanju štetnosti takvih organizacija (»Sloge« i »Prosvjete«), zbog širenja seljačke ideologije i odvajanja seljaštva od radničke klase.

Baš suprotno, ističe »Naprijed«, velika je njihova uloga u kulturnom i prosvjetnom uzdizanju sela i perspektivnom povezivanju sela i grada. Sama »Prosvjeta« nastala je kao rezultat pravilnog shvaćanja nacionalnog pitanja i ona je »izraz potreba srpskih seljaka«. Zadatak je Partije i Narodnog fronta, zaključuje »Naprijed«, da pomognu rad »Sloge« i »Prosvjete«.<sup>41</sup>

Taj se odnos uspostavlja radi zadaće komunista da rade u masovnim organizacijama — bilo u pravcu agitacije i propagande, bilo u cilju ostvarenja kontrole u rukovodstvima. U tom smislu partijski organi prate taj rad i ocjenjuju ga ovisno o tome je li ostvarena premoć u organima pododborna.

<sup>37</sup> AIHRPH, CK SKH, Zapisnik sjednice (Politbiroa) CK KPH od 21. IX 1945.

<sup>38</sup> Govoreći na IV. okružnoj partijskoj konferenciji za Baniju, 1. VIII 1945. godine, Dušan Brkić rekao je: »Mi hoćemo Glavni odbor radi učvršćenja pozitivnih snaga srpskog naroda u Hrvatskoj, mi vodimo borbu protiv svakog strančarstva koje bi išlo za tim da cijepa snage srpskog naroda, koje bi išlo za tim da cijepa snagu narodno-oslobodilačke borbe« — AIHRPH, CK SKH, OK KPH za Baniju, 1945, VIII, 1.

<sup>39</sup> AIHRPH, CK SKH, 1945, VII, 14.

<sup>40</sup> AIHRPH, CK SKH — Organizaciono-instruktorsko odjeljenje, Bilten, Godišnji izvještaj za 1947; OK KPH Osijek, 1946, III, 14; OK KPH za Baniju, 1946, V, 31; i 1947, II, 6; te OK KPH Daruvar 1946, IV, 9. i Agitaciono-propagandno odjeljenje, 1948.

<sup>41</sup> *Naprijed*, br. 29, 19. VII 1947.

Interes za rad pododбора javljao se i ovisno o nekim praktičnim političkim zadacima koje nisu zbog lošeg rada ili nepostojanja njihovih organizacijskih oblika mogli obaviti ni Partija ni Front. Bili su to obično problemi vezani uz loše međunacionalne odnose u nekim sredinama.

3. Uvid u dokumentaciju govori da je »Prosvjeta« bila i politički instrumentalizirana za suzbijanje nekih aktivnosti ili tendencija nepoželjnih po tadašnjim političkim kriterijima. Pojavama »malograđanske bezidejnosti« ili »strančarenja« — nastojalo se parirati osnivanjem »naših organizacija«. U građi se spominju pokušaji djelovanja bivših članova Samostalne demokratske stranke u sisačkom kotaru u proljeće 1947. godine na što je odgovoreno pomoću »Prosvjete« tako što su komunisti u njoj paralizirali njihov rad.<sup>42</sup> Ili, dobrotvorna zadruga »Srpkinja«, koju su obnovile u Osijeku »stare dame — kojima je bilo ispod časti da rade sa ženama radnicama« (u AFŽ-u), veoma je brzo prestala s radom. »Jačom aktivizacijom pododбора u Osijeku uspjelo se zadrugu dovesti do raspadanja i te Srpkinje su ušle u 'Prosvjetu'« — kaže se u izvještaju Okružnog komiteta KPH Osijeka iz ožujka 1946. godine.<sup>43</sup>

Takvih ili sličnih pojava bilo je još ponegdje, a osobito su prisutna nastojanja da se radom u »Prosvjeti« — »gdje bi se radilo i odgajali oni ljudi koji stoje sa bilo kojih razloga po strani«<sup>44</sup> — obuhvate svi oni koji nisu ni u Partiji, ni u jednoj od organizacija u Narodnom frontu.

### Zaključak

Uvid u djelatnost »Prosvjete« u razdoblju 1945—1950. govori o njezinom značenju u provođenju općedruštvenih zadataka politike prosvjećivanja narodnih masa. Velik dio njezinih pododбора djelovao je u najnerazvijenijim dijelovima Hrvatske gdje je bila visoka stopa nepismenosti stanovništva, uništene škole i nastavnički kadar [. . .]. Pododbori su u to vrijeme, zajedno s organima narodne vlasti, bili u mnogim sredinama žarišta prosvjećivanja i kulturnog života uopće.

Briga za zaštitu nacionalnog kulturnog nasljeđa i poticanje u Srba u Hrvatskoj stvaralaštva svih oblika — kao primarnog zadatka »Prosvjete«, rezultirala je nizom značajnih akcija. Okupljanjem i prezentacijom grade iz života Srba u Hrvatskoj u Muzeju Srba i Centralnoj biblioteci, značajnom izdavačkom produkcijom u kojoj su objavljivani istaknuti srpski i drugi jugoslavenski pisci, te radom na zaštiti pisma i jezika, »Prosvjeta« je ispunila zadatke svog osnivanja.

U njenom je djelovanju evidentno — da ju je pratila i podrška i sumnja, o razlozima za to trebalo bi poduzeti temeljitije istraživanje.

<sup>42</sup> AIHRPH, CK KPH, OK KPH za Baniju, 1947, III, 9.

<sup>43</sup> AIHRPH, CK SKH, — Organizaciono-instruktorsko odjeljenje, OK KPH Osijek, 1946, III, 14.

<sup>44</sup> Na istom mjestu, OK KPH Bjelovar, 1947, IV, 11.